

“ושבו תחיה את כל חייה” – נשים מספרות קורות יישובים

תקציר

במאמר זה נסקרים שלושה חיבורים המספרים את סיפור ייסודו של יישוב מנקודת מבט נשית: סיפור נתיב הל"ה באמצעות 'פועם ונפעם', הביוגרפיה של חברתו הוותיקה, אראלה הורוביץ; 'אדמה אהובה', סיפורם של יישובי 'המזלג', באמצעות נשים שליוו בדרכים שונות את הקמת יישוביו, ו'אנו הנשים מהקסטל' – סיפורי נשים ממעברת הקסטל, מעוז ציון.

היישובים המדוברים הוקמו מייד אחרי הקמת המדינה בפרוודור ירושלים. היצירות הופיעו בעשור השני של המאה העשרים ומבשרות דרך חדשה להתבונן בסיפורי הקמת יישובים. הקמת יישוב חדש הייתה נקודת שיא בפעילות הציונית במרוצת כמה דורות. היא נתפסה בעיקר כפרויקט גברי, ובדרך כזו הובעה גם בספרות.

בדור האחרון הוטחו בתנועה הציונית ובאידאולוגיה שלה האשמות כי סיסמת השוויון ושיתוף הנשים במפעל הייתה מן השפה ולחוץ, ובפעל הן הודרו מתפקידי מפתח ומחלק ניכר של הפעילות השוטפת. בבדיקה של יצירות מגוונות, אשר הראשונה שבהן היא 'אנשי בראשית' ששימש ספר עיקרי בעיצוב ההווה החינוכית הציונית במרוצת שני דורות לפחות, התברר כי מקומן של נשים בסיפורי ייסוד אכן הוצנע. מבחינה זו היצירות שנחקרו כאן אכן מבשרות עידן חדש. עם זה איננו סבורים כי מדובר בפירוק של נרטיב קודם; גרעינים של סיפורי נשים הופיעו כבר בסיפורי הקמת יישובים בדורות הקודמים, ובהתחשב באווירה התרבותית הכללית בנידון ובאילוצים הקשים של עליית יישובים במהלך קרב (חומה ומגדל), יש כדי להסביר את הצנעת מקומן של נשים בסיפורי הייסוד.

מילות מפתח: ציונות; עלייה על הקרקע; סיפור ייסוד; גבריות; חלוץ; דמות החלוץ; נרטיב; פירוק נרטיב.

הקדמה

בביוגרפיה שכתב על אראלה הורוביץ, מוטי זעירא מספר על יומנה:

ביום ה' בשבט תש"ח, 16 בינואר 1948, החלה אראלה בכתבת יומן. בצירוף מקרים מופלא זהו גם תאריך נפילתה של מחלקת הלי"ה בדרכה לגוש עציון הנצור. על שמה יקרא קיבוץ נתיב הלי"ה, שאותו יקימו אראלה וחבריה להכשרה, ושבו תחיה את כל חייה.¹

בקטע היפה הזה מובעים שורשי יחסה העמוק של אראלה הורוביץ לקיבוצה, נתיב הלי"ה, שורשים הנקשרים למעין 'רמז נבואי' הקשור ביומנה. את הקיבוץ 'הקימו אראלה וחבריה להכשרה'! אולי נגרר הכותב לניסוח זה אגב אורחא, ככלות הכול בסיפורה של אראלה עסקינן; אולי היה צריך להיות ניסוח מדויק יותר: 'הקיבוץ הוקם על ידי ההכשרה שאראלה הורוביץ הייתה אחת מחברותיה', ואולם בספרות עסקינן, והביטוי כפי שנכתב, מעמיד את אראלה באיזושהי עמדת בכורה בכל הקשור להקמת היישוב 'שבו חייתה את כל חייה'!

הקמת יישוב² עשויה להיות מתוארת מתוך זווית הראייה של המקימים, ואלו יכולים להיות מגוונים מאוד. יש היגיון רב בתפיסה הגורסת כי את היישוב מקימה קהילתו, הקהילה שהתיישבה בו.³ לפי זה נאמר כי הקיבוץ המדובר הוקם בידי ה'הכשרה', היא הקהילה המקימה על חבריה וחברותיה. אבל במסורת התרבותית שלנו הקמת יישוב מתוארת פעמים רבות כפרויקט גברי; ולא זו בלבד שהמקימים הם גברים, אלא שלעתים מסתמנת ביניהם דמות מובילה, כלומר בסיפור היישוב מופיעה דמות גברית דומיננטית, ראש משפחה, או מנהיג קהילה, דמות שמאפייניה הם גבריים, ודמות זו כרוכה בקשר עמוק – אידאולוגי או פרקטי – עם היישוב המוקם; או אז, סיפורו של היישוב נכרך קשר הדוק בסיפורה של הדמות. המקרא מתאר את 'אבי המקום',⁴ ולא את 'אמו'; ובאיזשהו מרחק תרבותי, ועדיין בזיקה לתנ"ך, ניצב רובינון קרוזו המקים את יישובו בתוך השממה (ובדומה, 'אי התעלמות' של ז'ול ורן).⁵

1. מ' זעירא, **פועם ונפעם**, ירושלים תשע"ה, עמ' 36. [להלן: פועם ונפעם]
2. בנקודה זו מתבקשת הערה מתודולוגית לגבי משמעות הקשר ליישוב הנוסד. בדרך כלל אנו מדברים על 'סיפור ייסוד', הקמה, ואולם הכוונה אינה מצטמצמת רק לאקט הספציפי של הייסוד; אנו מדברים על פרק זמן ניכר בקורות היישוב, הכולל את תחילתו, ובו פעלו דמויות בעלות משמעות כדי לבססו ולהעמידו על רגליו. בהתחשב באפיון זה, היצירות שנבחרו לצורך זה מלמדות על הצגת הסיפור של היישוב באמצעות נשים.
3. [...] 'שירא של יהודים נשאם לבם הטהור לעלות לארץ ישראל, הם ונשיהם ובניהם ובנותיהם. [...] עשו להם סוכות מעצי היער [...] על כרחם הוצרכו העולים להתעכב במקום חנייתם. הביאו עצים מן היער ותיקנו את הסוכות ועשאו כמין צריפים [...]'" (ש"י עגנון, **עיר ומלוואה**, ירושלים ותל-אביב תשל"ג, עמ' 9-13).
4. למשל, "שובל אבי קרית יערים. שלמא אבי בית לחם..." (דה"א ב 50), והוגמאות רבות שם.
5. בספרו 'רובינון קרוזו' העביר דניאל דפו (1719) סיפור אמיתי לרומן דמיוני המספר על שהות של ניצול במשך 28 שנים באי בודד סמוך לברזיל. זהו סיפור של הקמת יישוב. דומה לו ספרו של ז'ול ורן 'אי התעלמות' (1874) על חמישה אנשים ממדינות הצפון שבמהלך מלחמת האזרחים שהו בריצ'מונד ונמלטו בכדור פורח לאי בלתי נודע. החשוב לענייננו הוא שבשלב מוקדם מאוד הם הגדירו את עצמם כמתיישבים ולא כניצולים.

עצם הקמתם של יישובים בזיקה לפעולתה של התנועה הציונית, כפעילותם של גברים, היא בגדר המפורסמות שאינן צריכות ראייה. במפעל הציוני הייתה חתירה מוצהרת לשוויון מגדרי, לחלוקה שווה בשווה בנטל המשימות, אך בפועל הייתה דומיננטיות גברית.

בספרה החלוצי העוסק בנשים בישראל, העניקה לסלי הייזלטון כותרת קולעת לפרק העוסק בציונות, "ציונות וגבריות"⁶, ורבים ורבות העמידו להגמוניה הגברית הזו ניסוחים ברורים לא פחות ואף חריפים לאין ערוך;⁷ ואולי להתנהלות התנועה הציונית בנידון יש רקע תרבותי רחב הקשור למושג הלאומיות המודרנית ולנגזר ממנו.⁸

באשר להקמת יישובים, השאלה בדבר מעמדן של נשים איננה מצטמצמת רק למי הקים ומתי, והדברים אינם נמדדים רק ברמת העובדות ההיסטוריות לבדן. הקמת יישובים היא מעשה מורכב ומסועף, ובוודאי שבחלקים ממנו היו מעורבות נשים, ושאלו להיות מעורבות. בפיהן נישאה ההכרזה על 'רוחה של החברה החדשה הנבנית בארץ ישראל';⁹ והאידיאולוגיה הציונית – בעיקר ברמה ההצהרתית – לא זו בלבד ש'הרשתה' להן להיות מעורבות, אלא שאף התגאתה בכך.¹⁰ השאלה במובנה הרחב יותר עוסקת בשאלת הייצוג הספרותי ובהשתמעו התרבותית.

במאמר זה יובאו יצירות מהעת האחרונה (הופיעו בשני העשורים של המאה העשרים ואחת) המציגות גישה אחרת. במרכזן עומד סיפורן של נשים כמייצגות את היישוב; דוק, אין מדובר בזיכרונות של נשים; כאלה ודאי שהיו!¹¹ מדובר בסיפור מלא על נשים ויישוביהן; מחבריהן חיפשו ביודעין את דמויות הנשים וקשרו אותן קשר עמוק ליישוב. הדמות הנשית אינה מוצגת בהן כקוריוז, וגם אינה נדחקת לרשימה של יוצאות מן

6. ל' הייזלטון, **צלע אדם – האשה בחברה הישראלית**, ירושלים 1978, עמ' 77.

7. "[...] שבמרכזה עומדת האישה והחוויה הנשית, משקפות את האופן שבו חוותה את חייה הנשים ביישוב: מצד אחד – שותפות מלאות לעבודה עצמה, וכמובן לעצם 'בנין הארץ', אבל מצד אחר – מורחקות משורה של שותפויות ממשיות בחיי היום-יום, הגות וקבלת ההחלטות" (א' לובין, 'נחמה פוחצ'בסקי: האליבי של המקרי', מ' שילה, ר' קרק, ג' חזן רוקם (עורכות). **העבריות החדשות – נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר**, ירושלים תשע"ב, עמ' 333); "האישה העבריה [...] נתבקשה על ידי התנועה הציונית לוותר על תפקידה של לילית ועל עוצמתיותה, להתמעט ולהצטמצם לכדי תפקיד משנה, ולהתגלגל בדמותה של חוה [...] השמחה בחלקה לסייע לאישה, להעמיד לו ולדות ולגדלם" (א' קמיר, **שאלה של כבוד: ישראליות וכבוד האדם**, ירושלים תשס"ה, עמ' 166-167).

8. "הגישה הלאומית המודרניסטית אינה מאפשרת את הכללת האישה, אלא אם היא ייצוג של משהו אחר: 'לאום', 'אדמה', אוניברסל". ראו לובין (לעיל הערה 7), עמ' 333.

9. כדוגמה נביא את תיאורו של יואל אלון על שילוב נשים בפלמ"ח: "הבנות מצדן התרחזו לשמע כל הצעה ליחס מיוחד וטענו כי מנוגד הדבר לרוחה של החברה החדשה הנבנית בארץ ישראל להגביל נשים לתפקידים של משק בית, גם מה שכבר הוכיחו את כשרן בקליעה ובחבלה [...] הבנות עדין הוכשרו לקרב, אך הן רוכזו ביחידות נפרדות משלהן כדי שלא תצטרכנה לעמוד בתחרות הפיזית עם הגברים. כל אימת שאפשר היה הדבר אומנו ללוחמת מגן בלבד" (י' אלון, **קשת לוחמים**, ירושלים תשל"ב, עמ' 123). הסבר לשילובן: "הוא [=נוכחות נשים] מנעה את התבהמותם של צעירים הנקלעים למשך חודשים רצופים לתוך חברה שכולה זכרים" (שם).

10. ארון נהרי בהקדמתו למהדורה העברית של 'נשים ששינו את העולם': "ישראל התגאתה תמיד בהיותה חברה שוויונית. לנשים ולגברים מעמד שווה. נשים יכולות לבחור ולהיבחר, נשים לחמו בפלמ"ח לצד גברים, היו שותפות בהקמתם של קיבוצים ומושבים ובהגנה עליהם, ושעבדו בכל עבודה" (ר' הורטון וס' סימונס, **נשים ששינו את העולם – סיפוריהן מעוררי ההשראה של יותר מחמישים נשים משפיעות בארץ ובעולם**, תל-אביב 2009, עמ' 5).

11. הימן מדברת על התופעה הזו המשמשת בסיס למחקר מגדרי-היסטורי. ראו פ' הימן, **האישה היהודייה בסבך הקדמה**, ירושלים תשנ"ו.

הכלל;¹² לא מדובר בנשים יוצאות דופן במיוחד; מדובר בנשים רגילות למדיי המייצגות איזשהו כלל. הדמות הנשית המתוארת עומדת במרכז הווייתו של היישוב, ובפריזמה שלה נלמד להכיר את סיפורו.

הדמות הנשית הזו עוסקת בעניינים שנתלו בנשים מימים ימימה; בראש ובראשונה, הבישול. בחרנו להדגיש כיצד היצירות שהובאו מספרות על הבישול, פעולה הכרחית, אך לא הרואית במיוחד, שמתוארת בהן ללא כל רגש נחיתות; אכן, לעתים כפי שנראה להלן, סיפור היישוב מתרכז בסיר הבישול של נשותיו!

היצירות הנחקרות עוסקות ביישובים ספציפיים ובנשים ספציפיות. היישובים הנידונים: נתיב הל"ה, מעוז ציון ויישובי 'המזלג', שכולם נוסדו מייד לאחר מלחמת העצמאות, ממוקמים בפרוזדור ירושלים. 'הפרוזדור' הוא חבל שצמח מייד אחרי הקמת מדינת ישראל ותכליתו הייתה להבטיח עורף יהודי לבירה ולעטוף את הדרך לירושלים במעטפת של אוכלוסייה יהודית, מצב שלא התקיים בתקופת המנדט הבריטי, כלומר ליישובים אלו היה מכנה גיאוגרפי והיסטורי משותף.

היצירות כוללות את הביוגרפיה של אראלה הורוביץ 'פועם ונפעם' מאת מוטי זעירא, המשקפת את קורותיו של קיבוץ נתיב הל"ה בראי דברי ימיה של חברה מיוחדת ועיקרית בקיבוץ; את 'אדמה אהובה'¹³ המספרת את סיפור חבל 'המזלג' בדרום-מערב פרוזדור ירושלים באמצעות סיפורן של כמה דמויות נשיות מייצגות ואת 'אנחנו הנשים מהקסטל'¹⁴ המביא את סיפורה של קבוצת נשים, ה'קסטליאניות', שהתגוררו במעברת הקסטל ובמעוז ציון בשנות הקמתו, וסיפורן יצוק בסיפור היישוב.

כדי להציב רקע ולהמחיש את דרך הקמת היישוב בספרות הציונית הקלסית, בחרנו לפתוח בניתוח של 'אנשי בראשית' של אליעזר שמאל, ופרקים שאחריו נסקור את היצירות שהוזכרו, לקראת דיון שיסכם היבטים העקרוניים של התופעה הנחקרת.

בסיכום, מטרתו של מאמר זה העולה מבעיית המחקר העומדת בבסיסו, היא להכיר ולנתח את היצירות הקשורות בסיפורי הקמת יישובים בידי נשים, לנתחם ולהבינם כתופעה מתחדשת על רקע הסטנדרט של הקמת יישוב בידי גבר, ולהבין את טיבו ואופיו של השינוי הכרוך בהם.

12. נהרי בהקדמה לספרם של הורטון וסימונס (לעיל הערה 10, שם): "יש משהו בעייתי או מפתיע לכאורה בספר ששמו הוא 'נשים ששינו את העולם'. הרי איש לא היה חושב לכתוב ספר ששמו 'גברים ששינו את העולם'. לא כי אין גברים כאלה, אלא משום שלכאורה לא כותבים על המובן מאליו". ואכן, ספר זה חריג בסדרה המונה את 'נאומים ששינו את העולם', 'מסעות ששינו את העולם', 'ימים ששינו את העולם', שאין בהם כל התייחסות מגדרית.

13. ה' גרוס, **אדמה אהובה**, מטע 2013. [להלן: אדמה אהובה]

14. ש' רוזנפלד, **אנחנו הנשים מהקסטל: ולכל אחת סיפור**, מברשת ציון תשע"ב. [להלן: אנחנו הנשים מהקסטל]

15. א' שמאלי, **אנשי בראשית**, תל-אביב תשל"ז. [להלן: אנשי בראשית]

'אנשי בראשית' – יישוב המוקם בידי החלוץ הגברי

כאמור, הקמת יישוב בנסיבות הידועות של תולדות התנועה הציונית ומפעל ההתיישבות שלה עשויה להיתפס כפרויקט גברי. כדי לדבר על עוצמתו של המוטיב הזה כמוטיב ספרותי, נבחן איך נבנית דמותו של חלוץ בונה ומקים יישוב באחת הקלסיקות של הספרות הציונית 'אנשי בראשית'.

ספרו זה של אליעזר שמאלי ידוע כטקסט מרכזי בספרות הציונית והשפעתו מרובה. הישרדותו לאורך זמן המתבטאת במהדורות רבות ובמאמרי ביקורת רבים שזכה להם, מבצרים את מעמדו זה והופכים אותו למועמד ראוי לניתוח דמות החלוץ בכלל,¹⁶ ופעולתו כמקים יישוב בפרט. שמאלי מגויס מרצון וביודעין לצורך האידאולוגי שהכתיב את הטקסט ממוקד המטרה – חינוך ציוני ליעד לאומי.

לענייננו חשוב לציין כי חרמוני (בן דמותו של השומר האגדי, אלכסנדר זייד) רצה להקים לו בית ביישימון של עמק יזרעאל. החלוץ מאופיין אליבא דשמאלי בעקשנות, כנגד הקשיים האינסופיים הוא מפגין מוטיבציה בלתי נלאית 'להתחיל תמיד מבראשית'. ההקבלה ל'בראשית' מעניקה לספר, ובמובן מסוים גם לציונות בכללותה, עוצמה כמו-דתית. הביטוי הסגנוני הבולט לכך הוא הפתיחה והסיום של הספר הנוגעות להתחלה בבראשית. היצירה וההתמדה, היכולת לעמוד כנגד הקשיים ולא להישבר הם מקווי דמותו של החלוץ, שלענייננו הוא מופיע בדמותו כבונה יישובים.

התפיסה הרואה בחרמוני דמות אב לחלוץ, ידועה במחקר.¹⁷ לשיטתה של טמירה ארבל, אלה הם קווי דמותו של החלוץ:

אדם אקטיבי הפועל על-פי האידאליים שבהם הוא מאמין. הוא צנוע, מסתפק במועט וחי קרוב לטבע; בדרך-כלל הוא אנטי-אינטלקטואל ושם דגש על העבודה הפיסית; הוא אמיץ-לב, עקשן ומוסרי. תכונות אופי בולטות נוספות הן היושר והמוסריות, המהוות ניגוד לסטריאוטיפ היהודי הגלותי, הערמומי וה"גמיש" מבחינה מוסרית. כמו כן מודגשות גם מעלותיו הגופניות ויכולת הלחימה שלו, גם הן היפוך גמור של הסטריאוטיפ הגלותי.¹⁸

למותר לציין, התיאור נשא אופי גברי מאוד! במובן זה מצטלבת דמות החלוץ עם התפיסה של הצבר המנוגדת במהותה ליהודי הגלותי,¹⁹ ועם מושג הגבריות כפי שנקלט בתודעה

16. "בגלל מרכזיותו וההתקבלות יוצאת הדופן שלו ראוי ספר זה לשמש כמקרה מבחן בניתוח דמות החלוץ והמאפיינים האידאולוגיים של ספרות ההתיישבות לילדים, ספרות בראשיתה בשנות ה-20 ושיאה בשנות ה-30" (ט' ארבל, "עלינו להתחיל תמיד מבראשית": דמות החלוץ באנשי בראשית לאליעזר שמאלי, **עולם קטן**, 1 (תש"ס), עמ' 140).

17. "חרמוני הוא פרוטיפ של דמות החלוץ. דמות זו שנבנתה בספרות ובתרבות הציונית בראשיתה, עברה מאז גלגולים רבים [...]" (ארבל, שם).

18. ארבל (שם), עמ' 144.

19. ע' אלמוג, **הצבר – דיוקן**, תל-אביב 1997. לתפיסתה של קמיר (לעיל הערה 7) בוצע על ידי הציונות טיפוח של מהפך מגדרי.

הלאומית.²⁰

ומה באשר לדמויות שאר בני המשפחה, שהרי ככלות הכול מדובר בהקמת יישוב? כך טוענת ארבל:

דמותו של חרמוני מתאפיינת באשכול תכונות של דמות אידיאלית [...] לצדה של דמות מופת זו מתוארים שאר בני המשפחה כדמויות משנה השותפות לדרכה.²¹

אף שהיא לא מזכירה את הנושא המגדרי במפורש, הרי שהדברים בנידון בוקעים ועולים. אם רוצים לזקוף את הקמת יישוב לדמות החלוץ, הרי זה חלוץ גברי, חלוץ היוצא לפני המחנה, והמחנה אמור לנוע אחריו.

בנקודה זו החלוץ מזכיר את ה'קאובוי'²² שנתפס כדמות אסטיגמטית, בודד, פותר בעיות בכוחות עצמו; ברור שלצדו אין 'קאובואית'. במקרה של החלוץ, הוא איננו עוסק במרעה בקר ובהובלתו, כפי שמקובל לראות את הקאובוי בארצות הברית הנבנית, אבל גם הוא חודר לחבלי ספר, ועבודת אדמה והשמירה הקשורים בפועלו מתאימים מאוד לגברים דווקא.

ניסוח מעניין שטמירה ארבל עמדה עליו קשור ליחס הארוטי שמגלה חרמוני לאדמה. בשל חשיבותו נביא את הקטע כלשונו:

חרמוני התהלך כחולם, למראה הברכה שהיתה השנה בשדותיו. בוקר בוקר היה עולה על הגבעה הנישאה ביותר שבשדות רכוב על סוסתו, מסתכל סביבו ועיניו נעצמות מהתרגשות. לבו היה מלא גיל ופחד. קרה – ולפעמים היה תוקפהו הרצון להתנפל על האדמה השחורה ומהבילה, לחבקה ולהעתיר עליה מנשיקת פיו.²³

האדמה מצטיירת כאן כמעין מושא ליחס רגשי המתחולל בדרך כלל בעולם האנושי ומאפיין יחסים בין איש לאישה.²⁴

הנה כי כן, לחרמוני הייתה משפחה: אין ספק שאשתו שנשאה את השם הסימבולי 'תקוה',

20. מושג הגבריות הוא מורכב. היו טיפוסים שונים בזמנים שונים. ברור שהאיכר-חקלאי במושבות הברון לפני מלחמת העולם הראשונה נחשב במונחים של 'קודים גבריים' אחרת מהפקיד שהעניק לו הסות והטיל עליו מרות (י' זלטנרייך, 'מפגשי תרבויות? מושבות הגליל התחתון בעיני פקידי יק"א ופיק"א', **קתדרה**, 120 (2006), עמ' 107-134), כל אחד מהם תפס אחרת את המושג גבר כהלכתו.

21. ארבל (לעיל הערה 16), עמ' 144-145.

22. הדימוי של הקאובוי קיים בתיאורי דמויות, למשל: "אלכסנדר זייד הוא בופלו ביל" צהוב השיער ותכול העיניים של 'בר גיורא' [...] (אלון [לעיל הערה 9], עמ' 22). התדמית הזו נכונה במובן מסוים בשל תרבות הספר המשותפת שיצרה חספוס והחצנה, אבל האפיון באלימות כפתרון לבעיה אזרחית פשוטה לא אפיין את החלוץ.

23. אנשי בראשית (לעיל הערה 15), עמ' 191. על הנושא במאמרה של ארבל (לעיל הערה 16), ראו עמ' 148. על הסוגיה בכללותה, ראו קמיר (לעיל הערה 7), עמ' 168-170.

24. הייזלטון מביאה כמה דוגמאות לעיצוב יחסים מהסוג הזה, למשל, ההשוואה בין האדמה לכלה בפי מנהיג השומר הצעיר, מאיר יערי. התפיסה היא מיסטיקה של הפריית אימא אדמה באמצעות חריש וזריעה, וזה כמובן עניינם של הגברים בלבד. ראו הייזלטון (לעיל הערה 6), עמ' 77.

הייתה דמות בעלת משמעות בעיניו, היא תפקדה כחובשת,²⁵ וכרועה של פרות בסביבה הקרובה למשכנם,²⁶ וכמובן, היא הייתה חברתו הנאמנה ולצורך הקמת היישוב החדש הוא ”נמלך בתקוה חברתו לנדודים ולשמירה”.²⁷ אולם, משמעותית ככל שתהיה בעיניו, היא מופיעה בטקסט בדרך כלל בהקשר של הכנת אוכל: ”תקוה קיבלה את הבאים בסבר-פנים יפות, השקתה והאכילה [...]”,²⁸ ”תקוה הפסיקה את עבודתה ובישלה להם קפה וטיגנה ביצים בשמן”.²⁹ גם פרשת לידת תינוקה, שלכאורה הייתה אמורה להיות בה גיבורה ראשית, מוטה לכיוון הגברי בגלל הנסיבות המיוחדות של לידה ברכבת.³⁰

בחרנו את 'אנשי בראשית' כמציין איזשהו דגם, לא רק לדמות החלוץ, אלא גם לאופן שחלוץ זה מקים את יישובו. בהקשר זה צריך לקחת בחשבון כי התיאור של אנשי בראשית איננו מדויק כהיסטוריה; בפועל היה קולקטיב, והציונות האדירה את ערכו; אולם בתוך זה, כפי שציין יאיר זלטנרייך, ”הקולקטיב על פניו השונות טיפח מעין גבריות של הקבוצה, תוך ניסיון לא פשוט להגדיר בתוכה את מקומה של האישה; מערכת החינוך עיצבה דפוס של בן נעורים חדש, הלומד את ארצו דרך טיולי בית הספר”.³¹ בספרות עסקינן, ובכן, כל אימת שמדובר בדגם של אנשי בראשית בתוך הקולקטיב הזה, דחקה הדומיננטיות הגברית את סיפורן של הנשים.

אראלה הורביץ – נתיב הל"ה

מוטי זעירא מספר את סיפורה של נתיב הל"ה, כשהוא שזור בסיפורה של אראלה הורביץ מהדמויות המרתקות יותר בנתיב הל"ה בפרט ובתנועה הקיבוצית בכלל. את סיפורו של יישוב חדש שהיה מיישובי הספר הבולטים ביותר, הוא מציג באמצעות האתגרים הביטחוניים; הימים הם ימי שנות החמישים הראשונות, והמצב הביטחוני בחבלי הספר קשה ומטריד:

בעיות הביטחון לא נתנו מנוח ליישוב המשלט הצעיר, שהיה מבודד מכל התיישבות יהודית, ומרוחק שלושה קילומטרים בלבד מן הגבול. מעברה האחר של הגדר הצטופפו מאות פליטים שברחו חסרי כול, וכמה מהם הסתננו שוב ושוב על מנת לגנוב מזון ורכוש. כך חדרו אל בית נטיף וגנבו את כלי העבודה מן הסנדלרייה, את כל הנעליים החדשות ואת אלו שחיכו לתיקון; סחבו את מכלי הזיתים ממפעל ויזיתא', וניסו לפגוע בחורש שעבד במשמרת הלילה בשדות העמק על מנת לשדוד

25. אנשי בראשית (לעיל הערה 15), עמ' 182-183.

26. שם, עמ' 151.

27. שם, עמ' 9.

28. שם, עמ' 84.

29. שם, עמ' 158.

30. שם, עמ' 124-120.

31. י' זלטנרייך, 'גבריות, כבוד וגוף במושבות פיק"א בגליל בתקופת היישוב', סוציולוגיה ישראלית, יא, 1 (2009), עמ' 143-144.

את טרקטור הזחלים. על כן התכנסו ובחרו באילון להיות מפקד המקום (המא"ז) [...].³²

הדברים מגיעים לשיאם,

[...] כשניסו המסתננים לגנוב את עדר הכבשים של הקיבוץ, גילו השומרים את הדיר הריק, יצאו לכיוון הגבול לדלוק אחרי הגנבים, ואלו חשו בכך ונטשו את העדר באמצע הדרך. עם אור הבוקר נגלה לעינינו העדר כשהוא רועה בשקט, סיכם אילון בלקוניות את האירוע.³³

אם כן, נוצר בנתיב הל"ה הווי המעמיד גיבורים מקומיים. את הבעיות הביטחוניות, שעל דרך המסורת טיפלו בהן הגברים (תפקיד מא"ז! ולא מא"זית!), אי אפשר להעלים מן הסיפור, אך את המכלול הגדול הקרוי 'מצב' אפשר להביע גם בדרכים אחרות. זעירא מדבר על החיים הפנימיים בקיבוץ הצעיר:

תנאי החיים בקיבוץ הצעיר היו סגפניים וקשים, והם עמדו בכבוד אפילו בהשוואה למיתוס חלוצי דגניה וכנרת שעליו גדלו בתנועת הנוער.³⁴

ברקע עומדת העובדה ש"היו אלה ימי הצנע [...]", ו"למעט הפרות – שאותם קטפו מבוסתני הסביבה ואכלו מהם עד להתפקע – המחסור היה כה גדול והביא לחיפוש מתמיד אחר 'משהו טוב' להשביע בו את הבטן ההומה".³⁵

אכן, במובן מסוים כל הארץ הייתה רעבה, אך בקיבוץ בלטו הקשיים שבעתיים, ו"על רקע זה יש להבין את מרכזיותם של המטבח וחדר האוכל – הלב הפועם של הקיבוץ – עבור אנשים צעירים ורעבים באופן קבוע, שהאוכל והצוותא היו מקורות חום ותמיכה יחידים במרחב חייהם".³⁶ אראלה לא שותפה במרדפים אחרי העדר הגנוב, אלא היא השתלבה במלאכה ה'נשית' הקלסית – הבישול. הידע הגסטרונומי שלה היה מבוסס על זיכרונות בישולי אמה, ו"מעבודה במטבח ההמוני והצפוף שבמחנה הפלמ"ח בדליה",³⁷ וכדי לחזק ידע זה שלח אותה הקיבוץ הצעיר לקורס לכלכלת בית בויצ"ו. מתברר שבקורס זה כוונו הלומדות גם למשהו ש'דיבר' מאוד אל אראלה ברמה האישית, אך היה כמעט נטול ערך בהתייחס לקיבוץ הרעב:

[...] ונאמנה לתלמודה הקדישה אראלה זמן רב לקישוט הצלחות בפרחים ולהגשתן

32. פועם ונפעם (לעיל הערה 1), עמ' 73-74.

33. שם, עמ' 74.

34. שם, עמ' 70.

35. שם, עמ' 72.

36. שם, עמ' 70.

37. שם, עמ' 70.

באופן אישי לסועדים. התהליך היה ארוך ואטי והרעב גדול, ועל כן נכחדה היוזמה עוד בשלביה הראשונים.³⁸

הנה כי כן, המפגש בין נפש האמנית של אראלה, שתניב פירות אמנותיים מרשימים בהמשך הדרך, לצורכי הקיבוץ החומריים, לא הביא להצלחות גדולות; אראלה נותרה בשלנית מן השורה.

אבל המטבח וסביבתו שימשו גם מסגרת חברתית. בהווי שנקרס סביב העיסוק במטבח בלט למשל הקשר המיוחד לשומרי הלילה. האחראיות על המטבח נזקקו להם שיעירו אותן בבוקר והקפידו על דאגה מיוחדת למזונם. על רקע פעולת מיון סיוזיפית של אורז, בלטו אירועים כמו תפיסה של גנב (לא מסתנן!) מחברי הקיבוץ במחסן הפרודוקטים, סיפור על מי שלא הסתפק בסנדוויץ' אחד, והיה גם סיפור על עכבר שהתגנב לשק האטריות. והנה במכתביה להוריה מצטיירת מציאות אחרת:

אמנם הביתה להורים כתבה אראלה כי אוכלים כאן כמו בבית הבראה [...] גבינות, שמנת, דייסות על חלב נקי, ואפילו בארוחת ארבע שותים אצלנו חלב חופשי, והירקות בשפע – כל טוב!³⁹

האם בכל הנאמר אפשר לטוות את סיפורה של אראלה? אין ספק שזהו פרט חשוב בסיפור עשיר לאין ערוך. האם ראוי לשרטט את סיפורו של הקיבוץ? לדעתנו, התשובה חיובית, עולם הבישול והמטבח משמש פלטפורמה הנושאת את סיפורו של הקיבוץ.

נתיב הלי"ה זכה לתיאורים נוספים של קורותיו. מבחינתנו מעניינת ההשוואה לישראל וייסלר שנודע בשם העט פוצ'ו; הלה מתייחס הרבה לנתיב הלי"ה, הקיבוץ שבו היה חבר כארבע שנים; ספרו הנושא אופי אוטוביוגרפי, 'בחי'י'⁴⁰ רווי ברוח מאצ'ואיסטית וכולל תיאורים בהקשרים גופניים שלא ינעמו לכל אוזן. ייאמר אפוא כי אפשר לדבר על הנושא בדרך אחרת, ועל הרקע הזה בולט במיוחד סיפורו של זעירא המציגו מבעד לזווית הראייה הנשית.

נקודת המפגש עם סיפורה של אראלה הורוביץ מופיעה לקראת סיום החלק הראשון של 'בחי'י'. מדובר באספה של ההכשרה ממש לפני עלותה להתיישבות בבית נטיף, שממנה תצמח נתיב הלי"ה:

'חברה שקט! האספה עוד לא נגמרה, אראלה רוצה להגיד משהו! אראלה הורוביץ, בעלת השיער הערמוני, העוטר בגלים את לחייה המכורכמות, קמה ממקומה, חיכה חיוך רפה לעבר העיניים שנתלו בה ושתקה. 'חברה ביקשתי שקט [...] אתם יודעים שאראלה לא תדבר עד שלא תפסיקו לקשקש!' 'זה לא זה – אמרה אראלה – אני

38. שם, עמ' 71.

39. שם, עמ' 72.

40. פוצ'ו, בחי'י: קורות חייו של צבר מצוי, תל-אביב תשע"ו. [להלן: בחי'י]

פשוט לא יודעת איך להתחיל'. 'אז תתחילי מהסוף' [...] התחילה מהומה. כל אחד מצא לנכון להעיר משהו, עד שאראלה הרימה את ידה לאות שמצאה את המילה המתאימה ואז אט אט נרגעו הרוחות. 'טוב – אמרה הדוברת ההססנית – מה שרצתי להגיד זה שאתם יודעים, [...] הגיע הזמן שנוציא חוברת זיכרון לתשעת החברה שלנו שנפלו במלחמה [...]'.⁴¹

אכן, בלי להיכנס – מתוך יומרה פסיכולוגיסטית – לשאלה מה באמת חשב חבר ההכשרה, פוצ'ו, על חברת ההכשרה, אראלה, די ברור מהו התפקיד שיועד לה; אין להתכחש, אליבא דוויסלר-פוצ'ו, לזכויותיה כיוצרת, ואין לשלול את חשיבות תפקידה כאוצרת הזיכרון של הקבוצה, אבל את רוח הקבוצה המגובשת מובילה האספה בראשות יושב ראש ממין זכר, והאספה היא זו המציינת את הצד הפרקטי של החיים המתהווים; גדול הספק אם המתודע לקורות נתיב הלי"ה בספרות נוסח פוצ'ו, בכלל יעלה על דעתו כי אותו סיפור עצמו יכול להיות מובע בדבריה של אישה.

אדמה אהובה

בספרה 'אדמה אהובה', רקמה היאלי גרוס ביריעה ססגונית של סיפורי נשים את תולדות חבל 'המזלג' בהרי יהודה, שכלל את היישובים: מבוא ביתר (ראס אבו עמר), מטע (עלאר), בר גיורא, יעלה (דיר אל הווא; לא התמיד), נס הרים (דיר אל הווא-ב).⁴²

לספרה יש ערך היסטורי, והוא מאפשר את הכרת תולדות החבל שהוא חלק חשוב של 'פרוזדור ירושלים', ואולם הוא בראש ובראשונה מסמך אישי המחייב היכרות אישית עמוקה: "ביקור בישובי המזלג לא מסגיר את סודם. ההחלטה להתחקות אחרי סיפורו של ההר נולדה מתוך חיבור אישי לשטח ואינספור טיולים",⁴³ ויתרה מזו, מדובר במניפסט תרבותי, שלא זו בלבד שרואה את הפרטים הקטנים שבהיסטוריה כמהותיים, אלא זורק אלומת אור על אלה מהם הקשורים בנשים:

מתוך ידע קודם וחיפוש מעמיק בארכיונים, התברר לי שבהר חיו ופעלו כמעט אך ורק גברים, וגם קצת מורות וגננות. מכאן הותוותה הדרך לשאול דווקא את פיהן של בנות דור המייסדים – הלוחמת, בת הכפר והנערות שנאחזו בישובי ההר. חלקן היו צעירות שנישאו והקימו כאן בית, אחרות היו צעירות לא פחות ובעלות משפחה.

41. שם, עמ' 292.

42. צומת המזלג הוא מונח שנקבע ב'מצע ההר', בשל מזלג הוואדיות והצירים, מבית נטיף מזרחה לכיוון בית לחם, ומשם צפונה לכיוון דיר אל הווא. כחבל התיישבותי מדובר ביישובים שמדרום לכביש כסלון שבה הייתה המעברה הראשונה, רמת רזיאל עין כרם. מזכרייה ועד מבוא ביתר ראס אבו עמר. השם הושאל לצומת הכבישים: האחד המוביל לנס הרים, והשני לצומת האלה וצור הדסה.

43. אדמה אהובה (לעיל הערה 13), עמ' 7.

כולן היו חלוצות.⁴⁴

תמונת הארכיון המלמדת 'שבהר חיו ופעלו כמעט אך ורק גברים, וגם קצת מורות וגננות', או בלשון אחרת, מדירה את כל הרבות-רבות שלא נמצאות בקבוצה הזו (המבשלות, המכבסות, המנקות, התופרות ומחליפות החיתולים למיניהן ועוד), הולידה אנטי-תזה, השלמת החסר באמצעות סדרה של סיפורים אישיים מרגשים של נשים מגוונות, שעל גבן נבנתה ההיסטוריה של החבל ממלחמת העצמאות ועד הנה.

הניסיון לספר סיפור נשי כולל, איננו פשוט, ולעתים מצטייר גם כמאולץ. היאלי גרוס מנסה לשלב תמונה נשית חובקת כל השאובה גם מהיומיום של אחד הכפרים הערביים באזור בטרם מלחמה יחד עם מצבו אחריה. אם לפני המלחמה ניתן לצייר "מראש המבצר הצלבני בית עיטאב, ניתן להבחין בצללית של נערה תמירה פוסעת עם כד חרס על ראשה. היא חוזרת מהמעין לביתה. הולכת בשביל בצעד בטוח, לאורך של קרניים אחרונות",⁴⁵ במלחמה יבוא 'מבצע ההר'⁴⁶ וימחק את התמונה הזו:

בתום המבצע [= מבצע ההר] הלוחמות יישארו במשלטים וישמרו על ההישגים, עד שיבואו המתיישבים. הנערה עם הכד ובני משפחתה יברחו מאימת הקרבות, הם יפתחו דף חדש, מלא געגועים, מעברו השני של הגבול. הנערות שעדיין לא עלו ארצה, יבואו להר ובעמל רב יבנו בו את ביתן.⁴⁷

כך נטויות התמונה ההיסטורית שביסוד הסיפור, כשחוטיו הם סיפורי 'הלוחמות' (חיילות הפלמ"ח שהשתתפו במבצע), 'הנערה' בת הכפר, ו'הנערות' העולות החדשות הפוטנציאליות שעתידות ליישב את החבל.

הקטע לעיל הוא עקרוני. במסגרת ביסוס הסיפור הנשי מדובר בניסיון להפגיש נשים משלוש קטגוריות: לטיפה מהכפר עלאר, שאחרי המלחמה הייתה לפליטה בדהישה,⁴⁸ הלוחמות בחטיבת הראל והמתיישבות החדשות. נשיותן נמצאת ברקע, אך החוט המקשר אמור להיות הזיקה ל'מזלג' ולקורותיו, ובתוך קורות החבל לענייננו נודעת חשיבות לנשות המושבים שהוקמו, שבאמצעותן מסופר הסיפור הספציפי של כל יישוב.

את סיפורן של העולות החדשות מביאה גרוס בפרוטרוט רב החל מלידתן, עבור לעלייתן וכלה בהיאחזותן העיקשת בקרקע, וכבר בתחילת הספר היא עורכת מעין סיכום:

44. שם, שם.

45. שם, עמ' 15. בית עיטאב היה כפר ערבי ובו מבצר צלבני, לא הרחק ממקומה הנוכחי של בר גיורא.

46. מבצע ההר (1948.10.22-19) נערך לצד מבצע יואב שהתמקד בשפלת הדרום ובנגב. בעיקרו הוא נועד לסילוק הכוחות המצריים מאזור ההר. בן גוריון סירב להמשיכו לכיוון בית לחם וחברון בשל כניסת הפוגה, מה שהוגדר בעיקר בחוגי הפלמ"ח ככנייה לדורות. במבצע נקבע גבול הדרומי של הפרוזדור. על התופעה הנידונה, ראו: י' גלבר, 'קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב 1948', תל-אביב 2004, עמ' 323-347.

47. אדמה אהובה (לעיל הערה 13), עמ' 16.

48. שם, עמ' 63.

עולים חדשים נשלחו לישוב את אזור הספר, אך רובם התקשו לעמוד במשימה, ועזבו ברגע שיכלו. שושנה, לינקה, פלרט, מרים ונעימה נאחזו באדמה, והקימו בה את ביתן. בזמן שפוליטיקאים וגנרלים חרצו גורלות, בהחלטה ובפקודה, בשטח נרקם סיפור אהבה של אישה, אדמה והר, על אהבה שאיננה תלויה בדבר.⁴⁹

אי אפשר להסתפק רק בסיפורי הנשים, שהרי ההיסטוריה כרוכה בעובדות ובתהליכים שגרוס מתייחסת אליהם: ההתיישבות בחבל המזלג מתוארת בהרחבה רבה, עולות דמויותיהם של ראש המחלקה להתיישבות של הסוכנות, לוי אשכול, רענן וייץ, מבכירי קק"ל ודוד בן גוריון, וכן מסופר על אירועים ביטחוניים קשים לרוב. מבוא ביתר הושווה לנחל עוז, שיצא לו שם כיישוב שעמד בגבורה מול המסתננים מרצועת עזה.

מכאן לסיפורי הלוחמות מבצע ההר. המח"ט, יוספלה טבנקין, קיבל לוחמות לחטיבת הראל (כעשר בגדוד); בעקבות רחל סבוראי, המחברת מייחסת זאת להשפעתה של אמו, שנאבקה לשיתוף נשים בשמירה בעין חרוד.⁵⁰ הוזכרו שמות מפורסמים למדיי של רחל סבוראי, גילה בן עקיבא, אביבה רבינוביץ ועוד.

מבחינת התוכן, מיוחד הוא סיפורה של אביבה רבינוביץ, לוחמת לכל דבר ועניין. היא מזוהה עמוקות עם החטיבה ועם הפלמ"ח. בהקשר של מבצע ההר, היא נושאת בפיה את הטענה של 'הבכיה ההיסטורית', כלומר הטענה ש"בן גוריון לתת [=נתן] את [=הכיבוש ה]זה לפלמ"ח".⁵¹ אבל לא רק עניינים שברומו של עולם היו בפיה. תיאור מרתק שלה קשור לחוויות של אישה בודדה במחלקת סיירים.⁵² היא מספרת על גילויי שכרות של הגברים בבית ג'ימאל (במקום היה מחסן יינות גדול), שהביאו למקרה של כמעט אונס,⁵³ וגם אם זה הגיע רק ליכמעט' בוודאי שהיא נפגעה קשה.

סיפור חשוב אחר המדגיש את עמדתה המוסרית קשור לסריקה של השטח הגדול מדרום לימזלג, מדרום לבית נטיף, שבצעה מחלקתה. המטרה הייתה להביא לידי גירוש כפריים שהתחבאו במערות. היא איימה בירייה על קצין שאיבד את סבלנותו ודרך נשק נגד פליטים.⁵⁴ אכן, אביבה רבינוביץ מתגלה בפניה האנושיות, ורוח הדברים בספר קושרת לכך את הנשיות.

לינקה מספרת את סיפורה של מבוא ביתר – המזרחי שביישובי המזלג, זו שכונתה 'נחל עוז של הרי יהודה'.⁵⁵ גם כאן האמצעי הוא הבישול:

49. שם, עמ' 16.

50. שם, עמ' 43.

51. שם, עמ' 57.

52. שם, עמ' 58.

53. שם, עמ' 58.

54. שם, עמ' 64.

55. שם, עמ' 85.

הטבחית שעבדה אתם פחדה ועזבה. גם הבנות האחרות סרבו ללכת לעגיון והמשימה הוטלה על העולה הצעירה, ששמעה על הרצח ולא נרתעה [...] בתוך הצריף הקטן גרו שמונה טרקטוריסטים [...] 'אך בעיקר ראיתי המון לכלוך. גועל נפש אמתי. כשהתאוששתי מיד עשיתי ניקיון יסודי' [...] הדרך לצלחת כללה ניקוי מושלם של העוף – מריטת נוצות, טיפול באברים הפנימיים וחיתוך [...] היא הזמינה אותי לביתה ועבדה במסירות ניקתה, חתכה ובסוף החזירה לי שני עופות טריים ויפים, כמו שקונים היום בסופר [...] חזרתי לצריף והכנסתי אותם לסיר גדול מלא מים. אחר כך הוספתי מרק עוף או אבקת ביצים, וזה התבשל. לסיום הוצאתי את העוף, טיגנתי אותו וקצצתי סלט. החברים המורעבים נהנו מן האוכל והיו מרוצים ממני [...].⁵⁶

הירידה לפרטי הבישול אחוזה בסיפורה של נערה הנשארת לבדה בצריף בודד, ואחוזה בסיפור היישוב כולו.

סיום הספר בנוי כתשובה לשאלה מה קושר אותן למקום: "זכיתי לשמוע את סיפורו של ההר, ישירות מפי בעלי הדבר [...] בסופו של יום הבנתי את התשובה אדמה אהובה".⁵⁷ האם האדמה האהובה באמת מקשרת טיפוסים נשים שונים כל כך? כאמור, לעתים יש חוט של אילוץ המרחף מעל הסיפור הגדול, אבל מה שברור הוא שהסיפור הנשי על כל מורכבותו ואפשרויותיו זכה כאן לחזרה מאיזשהו רקע אחורי לקדמת הבמה.

כמו נתיב הל"ה, גם יישובי המזלג זכו לתיאורים ספרותיים: ספרו של שלמה שוורץ (שבא) 'אנשים חדשים בהרים הגבוהים' יצא כבר בשנת תשי"ג, בתחילת ההתיישבות באזור.⁵⁸ הוא מפליא לתאר את הפער הקשה לגישור בין הממסד של המעסיקים, אנשי קק"ל, לעובדים קשי היום:

אני מגלגל קצת קורות היום ומסביר להם בפוליטיקה. זעיר פה אני מספר להם על היער ועל 'קרן קיימת' האוספת כסף בחוץ לארץ לנטוע עצים, אלא שכל ענני אוסף כספים זה ונטיעת עצי הסרק אינם מסתברים להם.⁵⁹

בדברו על מעברת דיר-אבן, הוא מדגיש מאוד את קשיי ההתאקלמות של יוצאי תימן, את תחושת הזיכוי, הקושי להתמיד בעבודת הייעור הנראית כחסרת תוחלת. פה ושם מתוארות בו אגב אורחא גם דמויות נשים, גנת-מדריכה, חובשת-מייילדת; אך מתברר שבשנת 1953 עדיין לא היה אפשר לשמוע את קולן ולא את קורות היישובים באמצעות סיפורן.

56. שם, עמ' 125.

57. שם, עמ' 241.

58. ש' שבא, אנשים חדשים בהרים הגבוהים, תל-אביב 1986.

59. שבא (שם), עמ' 24.

'היישוב שהיה להן מעוז בציון' – נשות הקסטל

יסודו של הספר הזה בסיכום סיפורי חיים של עשרות נשים שחוו את ייסוד היישוב 'מעוז ציון', שכונה על שם הכפר הנטוש והמבצר הסמוך 'קסטל', והתגוררו בו בשנותיו הראשונות. הסיפורים לוקטו במועדון הנשים המקומי, ולפי דברי העורך, שלומי רוזנפלד, נענו לכך המספרות בנפש חפצה. בדרך כלל מדובר בנשים של יום-יום, רובן בנות העדה הכורדית, שנשאו בנטל הפרנסה והקמת המשפחה עם בעליהן. מדובר בסיפורים פשוטים 'מהחיים', המוגשים בריעה קצרה, ויש ביניהם חזרות לא מעטות, אך הסך הכול המצטבר מרשים. התחושה שעוררו בנו היא ביסוס סיפור היישוב על סיפורי נשותיו; הסיפור הגדול מגיח מבעד לפיסות הסיפורים הקטנים. כמתבקש, אין מדובר כאן בסיפור היווצרות מוסדות היישוב, ואף לא באירועים מרכזיים הקשורים להתנהלותו ולביסוסו, אך 'רוח היישוב' – עם כל החמקמקות של המושג הזה – עולה!

רוזנפלד ליווה את הסיפורים בהקדמה, ויש בה מספר לקחים מעניינים:

הנשים שהיו פעם ילדות קטנות, בנות למשפחות של עולים, התבגרו והיו נערות ואימהות צעירות, והיום הן כבר סבתות לנכדים ולנינים. ממרומי גילן הן משקיפות על ההיסטוריה של העם והמדינה, ועל היישוב שהיה להן מעוז בציון. רבות מהן גדלו עם היישוב, והיו בו מיום שהיה עוד מעברה. אחרות נולדו בשנותיו הראשונות, או שהגיעו להתגורר בו במהלך השנים. לאלה כמו לאלה מעוז ציון הוא תבנית נוף חייהן. הן קסטליאניות גאות במורשת ובעדה אליה הן משתייכות, ביישוב בו הן מתגוררות, בדרך הארוכה שהביאה אותן אל המנוחה והנחלה.⁶⁰

דומה שזהו קטע לדוגמה בכל הקשור לעידן החדש של הבעת סיפורי נשים ביישובים וסיפורי יישובים באמצעות נשים. המקומיות המתבטאת במעוז ציון ('הוא תבנית נוף חייהן'), אינה מצטמצמת רק להשפעת היישוב על הנשים, אלא גם להשפעת הנשים על היישוב; כאמור, רוח היישוב.

אף שהכינוי 'יישוב נידח בהרי יהודה' נפוץ בספר, מעוז ציון – הקסטל, לא היה יישוב נידח במובן הגיאוגרפי, בשונה מיישובים אחרים שנסקרו במאמרנו. הקרבה לירושלים מילאה תפקיד חשוב בהתפתחותו ובעיצוב דמותו. סיכום, כותב רוזנפלד:

ירושלים, העיר הקרובה, הציעה לבני הנוער סרטים בבתי קולנוע ומועדוני בילוי, כבר בשנות החמישים, אך נערות מעטות העזו לצאת. רק בשנות השישים, כשגדל דור חדש של נערים ונערות צברים, הותרה מעט הרצועה, גם אז עם המגבלה הברורה של חזרה הביתה בשעה סבירה.⁶¹

60. אבחנו הנשים מהקסטל (לעיל הערה 14), עמ' 8.

61. שם, עמ' 11.

ואכן, ירושלים המתוארת כאן כזירת 'התבגרות', מילאה תפקיד חשוב בחיי היישוב ובחיי נשותיו, ולא דווקא בתחום השעשועים. היא הציעה מסגרות לימודים, שלא כל בנות הקסטל יכלו לנצלן, ומנגד היא הציעה מקום עבודה נוח מאוד לנערות 'משק בית', עזרה בניקיון ואחזקה בבתי משפחות מבוססות בירושלים. החוויה הזו הטביעה את חותמה על נערות, שלא אחת הפסידו את לימודיהן בגלל הצורך הבלתי נגמר לסייע בפרנסת המשפחה, ולא פעם הן זכו ליחס לא מכובד בבתי מעסיקיהן.

חוויה נשית החוזרת ומתוארת בספר היא הלידה שהייתה כרוכה בנסיעה, שלא תמיד הייתה פשוטה. המספרות, נשים בקסטל, הן המספרות את תחושותיהן בהקשר זה, ואיננו יכולים שלא להשוות ל'תקווה', אשתו של חרמוני, שעל לידתה מסופר ב'אנשי בראשית'. גם היא סבלה מטלטולי הדרך, אבל על כך – לא מפיה למדנו; ב'אנשי בראשית' הלידה הפכה לבסיס לסיפור הרפתקאות בפני עצמו, שהיו לו גיבורים רבים; תקווה זזה הצידה. ועוד בענייני ילדים וגידולם, בספר מתוארת חוויית השכול הכרוכה במות ילדים קטנים, עניין שבקשיי החיים נתפס כ"חלק מהחיים", ו"אף אחד לא עשה מזה עניין גדול",⁶² ניסוח המסתיר את עצם הדבר שמדובר בחוויה קשה ומכאיבה מאין כמוה. איננו יודעים אם התיאורים הללו היו נכנסים בספרי קורות היישוב, ואולם עובדה היא שהעיסוק בו נכנס לסיפורן של נשים.

ועוד על היחס לחוויה של הכנת האוכל:

עם בוא העולים למעברת הקסטל, מעמד האישה לא עבר שינוי חד ומהיר, אבל התנאים שלה להתנהל כרעיה וכאם עברו מהפך. הרעיה הצעירה שנישאה נדרשה לבשל לבעלה כבר מיומה הראשון כאשת איש, ומאז לא עזבה את המטבח שהיה למקומה הטבעי ולממלכה שלה בלבד [...].⁶³

אכן, אשת הקסטל גילתה שמרנות רבה ביחס לבישול, היא 'לא עזבה את המטבח [...] מקומה הטבעי'; אין להתעלם מכך, אך המטבח היה חלק בלתי נפרד מחוסן הבית. סביבו התנהלה דרמת ההישרדות בתנאים הקשים, הדאגה האין-סופית למשפחה, שעליהם צמחה לא רק הגאווה במשפחה ובעדה, אלא גם גאווה מקומית המאפשרת לספר את סיפורן כסיפור המקום.

דיון מסכם

אנו עוסקים כאן בהקמת יישוב חדש, מעשה העומד באיזושהו שיא בפעילות הציונית המגשימה את האידאולוגיה הציונית, מעשה המעמיד את הדבקות במטרה במבחן ומעניק אפשרות לבחון את היישוב במבחן התאוריה. הקמת היישוב החדש שימשה חריגה

62. שם, עמ' 13.

63. שם.

מהשגרה. מבחינה זו, הסיסמה הידועה המיוחסת לחוגים בתנועות השמאל של הציונות 'עוד דונם ועוד עז', קצת מטעה; מדובר בצעד החורג משגרת הפעולות המתמדת. אם נתייחס לפולקלור הציוני, השיר 'שורר', הביטו וראו' שלווה את עליית היישובים,⁶⁴ והכריז ברמה 'מה גדול היום הזה', מתאים לעלייה על הקרקע. אומנם הרחבנו את דיונונו לסיפור הקמת היישוב ולא רק לאקט הספציפי מאוד של עצם העלייה על הקרקע, אך גם כשבהקמה עסקינן, מדובר במהלך שיש בו ראשוניות וחלוציות. גם ימי החולין של ההתמודדות שאחרי רגעי החגיגות והטקסיות, שליוו לא פעם את העלייה על הקרקע, ראויים להיכלל בפרק ההקמה.

השאלה הנשאלת במחקרנו אינה מה היה מקומן של הנשים בהקמה, בהגדרתה הרחבה יותר. כך או אחרת הן היו, השאלה היא האם 'היותן...' מאפשרת לספר באמצעותן על היישוב. לא רק האם היו שותפות לחוויית הא'ש הבוערת בחזה', שבה אפיין השיר 'שורר', הביטו וראו...' את התחושות שמלוות את הקמת היישוב, והן היו שותפות, אלא האם ה'אש' הזו מיתרגמת לסיפור.

העובדה הפשוטה שתוארה במחקרנו היא שאט-אט מבצבים סיפורים נשיים השזורים בקורות היישוב (צירוף המקרים של שלושה סיפורי מקום נשים המרוכזים בתחום כה קטן, ייתכן שאיננו רק צירוף מקרים מיוחד בעלמא; אולי הוא רומז דבר מה על תפוצתו של סוג הכתיבה הזה), ובקריאה מסוימת שלהם אפשר ללמוד על קורותיו. הם מתייחסים ללא היסוס לפעולות שנתפסות לפי המסורת התרבותית כנחלתן של נשים, ומציגים אותן בכבוד ובאמפתיה, למשל הביטול שהודגש בסעיפים הקודמים. כנקודת מוצא נציין את העיונות של נשים בעלות מודעות ציונית פמיניסטית לתפקיד המבשלות (גולדה מאיר טענה כי הנשים במרחביה שנאו את המטבח לא רק בגלל הקושי הפיזי, אלא משום שהייתה זו עבודה בזויה),⁶⁵ ואחרי עיסוק אינסופי בנושא, ניכרה הסתגלותן של נשים לעבודתן זו (למעשה כבר גולדה מאיר עצמה השלימה עם התפקיד שכל כך הפריע לחברותיה); לא אחת שובץ גם סיפור הכנת האוכל כבעל תפקיד בסיפורי ההקמה של היישובים. אכן, לעתים הצטייר כמובן מאליו, כמו פעולת הכנת המזון של תקווה ב'אנשי בראשית', ולעתים הובע ברוח אוהדת יותר. לא פעם זכו נשים להערכה על הכנת האוכל בעת ההקמה, אבל מכאן ועד לראיית הכנת האוכל כחלק ייצוגי מסיפור שלם שגיבורה נשית מספרת אותו, רחוקה הדרך; את סיפור הכנת האוכל בעת הקמת היישוב בצורתו

64. מילים ולחן: זלמן חן (1914-1995), איש ציבור ועובד ציבור שהרבה בכתיבה והלחנה. את השיר שהוגדר 'המנון ההתיישבות העובדת', שר בימי העלייה על הקרקע אברהם הרצפלד. הרצפלד (1891-1973), מנהיג ציבורי ופוליטיקאי, החל את דרכו במפלגת 'פועלי ציון' והיה ממקימי 'אחדות העבודה'. עיקר פעילותו היה במפא"י, שמטעמה שימש חמש פעמים כחבר כנסת. הוא נודע בחיבתו להתיישבות ולשירה חזרה. 'שורר', הביטו וראו' ששר בסוף כל טקס, היה לפולקלור מיוחד.

65. גולדה במרחביה ראשית שנות העשרים: "עלי להסביר שבימים ההם שנאו הנשים את עבודת המטבח לא מפני שהייתה קשה (לעומת עבודות אחרות הייתה קלה למדי), אלא מפני שראו בה השפלה. הן לא נאבקו למען שוויון זכויות – הללו היו להן בשפע – אלא למען שוויון בחובות. הן רצו שיתנו להן כל עבודה שנותנים לחבריהן הגברים – סלילת כבישים, עידור בשדות, בניית בתים, או תפקידי שמירה – וזאת יתייחסו אליהן כאילו הן שונות וממילא נדונות לעבודת המטבח [...]" ("ג' מאיר, חיי, תל-אביב 1975, עמ' 66).

הקלסית סיפרו גברים היודעים להודות על מה שניתן להם,⁶⁶ או מספר חיצוני שהשתאה לנוכח פעולת הבישול בתנאים לא תנאים.⁶⁷

ה'היתר' ש'הוענק' לנשים ביישוב לספר את סיפורן וה'רשות' שניתנה לקרוא אותו כסיפור היישוב, הם ללא ספק חלק מתופעה רחבה ועמוקה לאין ערוך המתחוללת לנגד עינינו. יש לה ביטויים בחיי היומיום, ופעמים שגילויה בנליים; במקביל, ברי שיסודות מסוימים שלה נעוצים במחקר ההיסטורי העוסק במגדר המתבצע בדור האחרון. ניקח לדוגמה את מחקרה של יפה ברלוביץ העוסק במקומה של נחמה פוחצ'בסקי – סופרת, כותבת-הוגה, שופטת ואשת ציבור בראשון לציון, החל מסוף המאה התשע-עשרה ועד לאמצע שנות השלושים של המאה העשרים. והנה, מלמדת ברלוביץ, דמות מרכזית כזו נעדרת כליל מסיפורה הקלסי של ראשון לציון שכתבה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה אחת מהדמויות המרכזיות בקהילה, מרדכי דוד פריימן:

בספר היוכל שלו [=פריימן; יובל כאן, עשרים וחמש שנים] על תולדות המקום אין הוא מזכיר כלל את פעילותן של הנשים – לא כארגונים וולונטריים ('חברת לינה') ולא כעשייה תרבותית-לאומית ('אגודת דבורה') וכן אין בספרו כל אזכור או ציון של שמה של פוחצ'בסקי.⁶⁸

בסיום דבריה תיארה את פירות מחקרה:

סיפורה של פוחצ'בסקי לא נמנה עד כה עם סיפורי העל של היישוב המתחדש בארץ ישראל – זה שניסה לבנות עצמו בקונטקסט נאור של תחיה לאומית גברית, אך גילה שמרנות וריאקציונריות לגבי תחיה לאומית נשית. אף על פי כן, דרך המנסרה הנקודתית של בתי המשפט האלטרנטיביים [...] ודרך אישה מנהיגה קבוצת נשים שנאבקו עמה למען זכויות ושוויון, למדנו לשכתב היסטוריה זוטא של מקום

66. "לא תישכח אותה פינה הקרויה מטבח מאותם הימים. צריף פחים קטן לפרודוקטים ובתוכו חמישה פרימוסים על גבי תיבות. באיזה תנאים עובדות כאן החברות. עם כל ארוחה משתנה מספר האנשים. יש שפתאום מתווספים לארוחה 100 חברים [...] ובכל זאת מה רבה הדאגה המושקעת. ברוכות התינה הידיים העמלות באהבה ובמסירות שכזו. היו ימים וחמש מאות איש אכלו במטבח. באיזו דאגה סידרו המנות, עטופות בשקיקי ניר. והחברה הספיקה גם להציץ לתוך אהל החבר ודאגה לכביסה ולניקיון. מה הגפירים שלנו לא היו מסודרים? אומרת חברה אחת; לא! גיר' מנהיגה צריך להיות למופת. יש ועברת וראית לאור פנס קלוש חברה יושבת ומתקנת זוג מכנסים. היא דאגה להביא עמה חוט ומחט וכפתור; שאלה והתעניינה מה חסר לחבר. ועם כל זאת, הייתה חברה בשורה ומלילותיה נתנה לשמירה. זוכר אני את האת החברות שכשכה לישון בשוליה המתנה ומתוך שנתה הקשיבה לרשרוש מבחון וקראה: חבר! מי שם מהלך בקרבת הגדר? ויריות ניתכו מיד לאחר זה מן המארב." (מ' ברסלבסקי (עורך), **חניטה – העלייה, ההתגוננות, ההיאחזות**, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 23).

67. "הומה סואן צריף האוכל של קבוצת 'במעלה'. תור אחר תור תופסים האנשים את מקומותיהם ליד השולחנות הערוכים. בוריות וסדר נאה מוגשות המנות בידי הבנות בסניניהן הלבנים והמטפחות המגוהצות על הראש. אכן, דור מנחיל לדור. מאז הלבטים הראשונים של עובדות ראשונות במטבחי פועלים בארץ עברו 'דורות' רבים, ובנות 'במעלה' המפלטות נתיבן לבטח תוך המון האורחים והעוזרים, היו עדות נאמנות לכך" (ב' חבס, **חומה ומגדל – ההתיישבות החדשה בשנות המצור**, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 114). ראו מחקרה של רוזנברג-פרידמן על דילמות מסוג זה ביישובים שהקימו תנועות חלוציות דתיות – המושב הדתי (ל' רוזנברג-פרידמן, **מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב**, ירושלים תשס"ה, עמ' 128-140), והקיבוץ הדתי (שם, עמ' 141-238).

68. י' ברלוביץ, 'בית משפט של אישה אחת: סיפורה של נחמה פוחצ'בסקי כהיסטוריה מקומית של נשים (ראשון לציון 1889-1934)', א' כתב, מ' שילה ו' הלפרין-קדרי (עורכים), **חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט**, רמת-גן תשע"א, עמ' 339.

כהיסטוריה של נשים; היסטוריה עלומה, שנפרשה כאן שלבים-שלבים לאורך שלושים שנה ויותר, ונחשפה כסיפור הישגיהן של נשים לחברה ולפוליטיקה משלהן [...] ⁶⁹.

'למדנו לשכתב היסטוריה זוטא של מקום כהיסטוריה של נשים', וברוח עבודתנו זאת, אנו נוסיף גם 'להכיר היסטוריה של נשים כהיסטוריה של מקום'. אכן, נוצרה כאן מעין חזית – חוקרים, סופרים, עורכים, הוגים – הרואה את הצורך לראות את הדברים אחרת, ולהטות אוזן לווריאציה אחרת של ההיסטוריה המקומית. ⁷⁰

אשר להיבט העקרוני של השינוי לכאורה נכון לדבר בהקשר הזה על מאזן הכוחות בחברה ובתרבות, יחסים המושתתים על הגמוניה ונרטיב שליט, ויתרה מזו על השתקה ודיכוי של הנרטיב של האחר; בתוך 'אחרי' זה נכללים נשים ומזרחיים (ולאחרונה גם ערבים וחרדים), שאת קולם השתיק לכאורה הנרטיב הציוני השליט. הדרך להעלאת הסיפור הנשי כרוכה לפי גישה זו ב'פירוק', 'פירוק של הנרטיב ההגמוני, הלבן והגברי', יאפשר העלאה של סיפורי ה'אחרות', הלא הן הנשים. ⁷¹ לפי זה, השליטה על הסיפור ההיסטורי עוברת מהקבוצה ה'לבנה' וה'גברית' למי שנתפס עד כה כאחר, ובתוך זה הנשים מספרות את סיפורן, כשסיפור הקמת היישובים משמש מרכיב מרכזי בסיפור זה.

אכן, הניסוחים הפוסט-מודרניים למצבים דוגמת זה שעומד בבסיס עבודתנו מוכרים עד לעיפה. ייתכן שיש בהם משהו, גם בכל הקשור לדומיננטיות הגברית בסיפורי הקמת היישובים, שמאמר זה ניסה לשרטט את השינוי שחל בהם. אכן, השינוי שחל נובע גם משינויים בתפיסת הגבריות-נשיות בעולם; הבניות תרבותיות עתיקות יומין התרופפו ואולי התפוגגו, ואולם לדעתנו אין זה כל ההסבר. אכן, אפשר להציג את סיסמת שוויון הנשים בנטל הציוני כחלולה, ריקה מכל תוכן ממשי, ויימצאו לכך דוגמאות, ואולם היו ניסיונות כנים לתאר את השתתפות הנשים בהקמת היישוב.

הנה בתיאור בן זמננו של יום עלייתה של חניתה על הקרקע, דווח: "מצינים לשבח את קור הרוח והשקט של הבחורות". ⁷² המצינים הם גברים, ואפשר שימצאו בניסוח הזה לא מעט התנשאות, ויש שיגידו שגם גברים לא מעטים נאבקו עם רגשות הפחד באותו יום, ובכל

69. ברלוביץ (שם), עמ' 371.

70. דוגמה אחרת הוא 'חווית העלמות' המספר כרומן את סיפורה של חוות הפועלות סמוך לכינרת (ש' לפיד, **חווית העלמות**, תל-אביב 2006). אכן, חוות כינרת היא דוגמה מסוג מסוים להקמת יישוב (חוות) בידי נשים. בתחילה התופעה נידונה במחקרה של שילה, ורק אחר כך באה כסיפור עצמאי העומד בבסיס יצירה ספרותית. ראו מ' שילה, 'חווית הפועלות בכנרת 1911-1974 כפתרון לבעיית הפועלת בעלייה השנייה', **קתדרה**, 14 (1980), עמ' 81-113.

71. בהקשר זה רווחים ניסוחים דוגמת זה של אילן פפה, הטוען שהשיח הפוסט-מודרניסטי משפיע על היסטוריונים בעקיפין ומראה כמה דרכים עקיפות לכך: "רוב המשתתפים בדיון הפוסט מודרני אינם היסטוריונים אך הם מצביעים בעבודותיהם האקדמיות ובתרומתם לשיח הציבורי על דרכים אפשריות לפירוק שליטתו של הנרטיב ההגמוני, הלבן והגברי בסיפור ההיסטורי של 'האחרים' ו'האחרות' בארץ הזו". ראו א' פפה, 'סדר יום חדש להיסטוריה חדשה', **תאוריה וביקורת**, 8 (1998), עמ' 124.

72. ראו ברסלבסקי (לעיל הערה 66), עמ' 44.

זאת, הוא פתח לתיאור השתתפות נשים באחת העליות לקרקע הסוערות ועקובות מדם שראתה ההיסטוריה של ארץ ישראל.

יש מעט מההתנשאות גם בתיאור הגברי הבא הנוגע לנשות תנועת 'השומר':

נשיהם היו בכמה מובנים כנשיהם של אנשי ספר במערב הפרוע. הן נדדו ממקום למקום כל אימת שדרשו זאת הנסיבות; הן צפו את הליכות ביתן, גידלו ילדים, עבדו את האדמה ועמדו על המשמר, בלי לזכות כמעט בשום מעמד או תגמול – פרט להרגשת החובה שנתמלאה. הן היו עשויות לבלי בכי וסטואיות בצער ובאבל, מעודדות במצבים של אי ביטחון ושקטות בצלצל שעת הסכנה, דבר שאירע לעתים קרובות. אך להבדיל מן הנשים שחצו את המישורים הגדולים של ארצות הברית בצעירותה, לא מילאו תפקיד סביל בשום פנים. רבות מהן היו חברות בזכות עצמן ב'בר גיורא' ואחרי כן ב'השומר' ולא מעטות מהן קנו להן שם בשורות הארגון בארץ בכללה.⁷³

אולם דווקא על רקע הדימוי הנפוץ של הקאובוי כדגם יסוד לחלוץ,⁷⁴ מתבררת ההערכה השקולה של הכותב כלפי נשות ה'קאובויים' האלה, השונות כל כך ממקבילותיהן בארצות הברית המתהווה.

בניתוחנו אנחנו שמים לב גם לרצף: השינוי שבין אנשי בראשית ליצירות שהבאנו במאמרנו גדול מאוד, אך על רקע המציאות בשנות טרום-המדינה שאופיינה בתנאים מסוימים – מיעוט בנשים חלוצות שחלקן לא התיימרו לשאת בכל התפקידים,⁷⁵ ובהתחשב באופיין של המשימות שהתבקשו, שלא אחת דמו לפעולות צבאיות של ממש, ספק אם היה אפשר לייצר סיפור נשי מלא ומייצג – ואנו מדגישים: מלא ומייצג! – כבר אז.⁷⁶ לדעתנו, היצירות שהוצגו במאמר זה אינן בהכרח תוצאה של פירוק נרטיב שפורק, אלא של שינוי שנשען על התפתחויות כלליות. השינוי לא צמח בחדות כמעין מהפכה, אלא יש לו, כך נראה, שורשים מסוימים במציאות הציונית, כפי שאולי עולה משני הציטוטים האחרונים שהבאנו, ויש לו גם בסיס בסיסמאות הציוניות הידועות שאולי היו כנות יותר ממה שדימו מבקריה, על השויון בנטל. היו גילויים של הדרת נשים בסיפורי ההתיישבות

73. אלוך (לעיל הערה 9), עמ' 23.

74. על הזיהוי בין החלוץ לגיבור מערבון, ראו קמיר (לעיל הערה 7), עמ' 79-89. קריין מציינת כי המוטיב הזה, למצער בצורתו הגולמית הקורה לחיבת סרטי המערבונים, היה קיים בדור תש"ח, והשפיע על דמות הצבר. ראו ר' קריין, 'היבטים על הספורת של מלחמת השחרור', י' וולאך (עורך), **היינו כחולמים: קובץ מחקרים על מלחמת הקוממיות**, תל-אביב 1985, עמ' 422-423.

75. דוגמה: חברת ביל"ו בראשון לציון: "כשבעה עשר איש היו וביניהן ארבע עלמות, [...] הגברים עבדו בשדות והעלמות בבית: בישול, כבסו לבנים ועשו עבודות קשות אחרות ויחיו באהבה, שלווה ואחדות" (ז"ד לבונטין, **לארץ אבותינו**, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 88). על השאלה של תיירים לבנות הקבוצה בראשון לציון: מה אתם עושים במקום זה? באה התשובה: "[...] חמישה עשר איש בחברה אחת אנחנו, שלושה עשר גברים ואנחנו שתיים. הגברים יעבדו בשדה ואנחנו עבודתנו בבית להכין להם אוכל, לכבס ולתקן הבגדים ולעזור בעבודות אחדות בשדה" (שם, עמ' 103-104).

76. קריין הכניס את מוטיב 'בחבורה' ה'לוחמת' כמטיב עצמאי בסיפורי מלחמת השחרור (קריין [לעיל הערה 74], עמ' 41).

אז, ודוגמת נחמה פוחצ'בסקי תוכיח, ואולם יותר משהייתה מהלך מתוכנן,⁷⁷ היא הייתה שיקוף של כורח המציאות, נגזרת של נסיבות סוחפות. בתוך סיפורי היישובים נמצא מי שביקש להעניק לנשים שהשתתפו בהקמתם הערכה והוקרה; גם אם אלה הובעו בדרך מגושמת ולעתים היה בהן מן ההתנשאות, הרי שהבסיס לשיתוף נשים נוצר, רעוע ורופף ככל שיהיה; על בסיס זה צמחו – כשבשלו! – התנאים היצירות שהובאו במאמר זה.

---

77. דוגמה לניסוח המדבר על תכנון: "הפתרון המתבקש ברמה האידאולוגית היה התעלמות כללית מסוגיית הנשיות, המעטה בחשיבותה והדחקה. ואכן המוצא שנמצא בשיח הציוני האוטופי, היה הצהרה סתמית על שוויון זכויות לנשים – תוך תכנון מציאות בה הן משניות ושוליות". ראו קמיר (לעיל הערה 7), עמ' 166.